

Güniz Alkaç

Uludağ University, gunizalkac@hotmail.com, Bursa-Turkey

Filiz Kaya

Düzce University, kaya.filiz@yahoo.com, Düzce-Turkey

<http://dx.doi.org/10.12739/NWSA.2017.12.1.D0186>

**YÜKSEKÖĞRETİM KURUMLARINDAKİ TÜRK MÜZİĞİ ÇALGI EĞİTİMİNE KANUN VE
KLASİK KEMENÇE ÖRNEKLEMİ İLE GENEL BİR BAKIŞ**

ÖZ

Türk müziği çalgı eğitimi, gelenekte usta icracının talebesine gerek repertuvar gerekse bilgi birikimini direkt olarak aktardığı meşk yöntemi ile gerçekleşmektedir. Çalgı eğitiminin yükseköğretim kurumlarında yürütülüyor olması ile birlikte akademik çalgı eğitimi anlayışı ortaya çıkmıştır. Bu durumda Türk müziği çalgı eğitiminde hem geleneğin hem de sistemli metotların bir arada olduğu bir eğitim-öğretim anlayışı ile karşı karşıya olduğumuzu görmekteyiz. Bu çalışma, Türkiye'deki yükseköğretim kurumlarında verilen kanun ve klasik kemençe eğitimine genel bir bakış sunarak, Türk müziği çalgı eğitimi metot ve yöntemlerine de değinerek, bu alanlarda daha nitelikli bir eğitim nasıl olmalıdır sorusunun cevabını bulmayı ve bu konuda öneriler sunmayı amaçlamaktadır. Araştırmanın evrenini, Türkiye'de kanun ve klasik kemençe alanında eğitim ve öğretim yapan üniversitelerin ilgili bölümleri, örneklemini ise araştırmaya gönüllü olarak katılım sağlayan öğretim elemanları oluşturmaktadır. Araştırmaya veri sağlamak amacıyla yapılandırılmış görüşme formu hazırlanmış ve bu form gönüllü olarak araştırmaya katılan çalışma grubuna uygulanmıştır. Elde edilen bulgular ışığında araştırmanın problemine yönelik çözüm önerileri sunulmuştur.

Anahtar Kelimeler: Yükseköğretim, Türk Müziği Çalgı Eğitimi,
Kanun Eğitimi, Klasik Kemençe Eğitimi,
Meşk Yöntemi

**AN OVERVIEW ON TURKISH MUSIC INSTRUMENT TRAINING IN HIGHER EDUCATION
INSTITUTIONS WITH THE SAMPLE OF QANUN AND CLASSICAL KEMANCHA**

ABSTRACT

This study aims to address the methods and techniques of Turkish music instrument training by providing an overview on qanun and classical kemancha training given in higher education institutions in Turkey, and to find the answer to the question of how a more qualified training should be in these fields and to offer suggestions in this regard. The related departments of the universities providing education and training in the field of qanun and classical kemancha in Turkey constitute the population of the research, and the instructors who voluntarily participated in the research constitute the sample of the research. The structured interview form was prepared to provide data to the research, and this form was applied to the study group who voluntarily participated in the research. In the light of the findings obtained, solution were sought for the problem of the research and suggestions were offered for the qanun and classical kemancha training in higher education institutions to become more qualified.

Keywords: Higher Education, Turkish Music Instrument Training,
Qanun Training, Classical Kemancha Training,
Meshk Method

How to Cite:

Alkaç, G., Kaya, F., (2017). Yükseköğretim Kurumlarındaki Türk Müziği Çalgı Eğitimine Kanun ve Klasik Kemençe Örnekleme İle Genel Bir Bakış, **Fine Arts (NWSAFA)**, 12(1):17-29, DOI: 10.12739/NWSA.2017.12.1.D0186.

1. GİRİŞ (INTRODUCTION)

Türk müziği eğitim ve öğretiminin aktarımı, gelenekte "meşk" yöntemi ile gerçekleşmekteydi. Meşk, geleneksel Türk-İslam sanatlarının her dalında (tezhip, minyatür, hat...) ustanın, talebeye bilgi ve tecrübelerini aktardığı bir yöntemdir. Her ne kadar 17. yy.'dan itibaren çeşitli nota yazıları icat edilmiş olsa da, Türk müziğinde nota yaygın olarak 19. yy'ın başlarından itibaren kullanılmaya başlanmıştır. 17. yy'dan itibaren Ali Ufki Bey (1610-1675) ve Kantemiroğlu'ndan (Demetrius Cantemir, 1673-1723) başka birkaç nota yazısının da icat edildikleri ve denedikleri bilinmektedir. Ancak bu nota sistemlerinin hiçbiri 19. yy. Hamparsum Limonciyan (1768-1839) ve onun Ermeni kilise notasından hareketle geliştirdiği notalama sistemi kadar tutulmamıştır (Behar, 2003:38). 19.yy'ın ilk çeyreğinden itibaren Batı notasının kullanılıp benimsenerek yaygınlaşmaya başlamasıyla, farklı nota sistemleriyle kayıt altına alınan eserler Batı nota yazım sistemine aktarılarak Türk müziği saz ve sözlü eserleri yazılı repertuarı oluşturulmuştur.

Türk müziği, insan sesini en mükemmel çalgı kabul etmiş olan söze dayalı bir müzik türüdür. Esas olan vokal, yani insan sesi ve onun icra ettiği sözlü eserlerdir. Dolayısıyla Türk müziği repertuarının büyük çoğunluğu sözlü eserlerden meydana gelmiştir. Klasik Türk müziği saz repertuarı incelendiğinde, eserlerin bestelenen makamın makamsal özelliklerini tarif etmeye yönelik adeta sözlü bir esermiş gibi, çalgıların çalış teknik özellikleri düşünülmezsizin bestelendikleri gözlemlenmektedir. Bu durumda gelenekte sazendeliğin, çalgıyı çalış tekniği bakımından üst seviyelere taşımaktan ziyade, sözlü Türk müziği eserlerinde soliste eşlik eder konumdan öteye geçemediği ifade edilebilir.

Görülüyor ki geleneksel müziğimizde sazendenin müzikal ve çalgısına yönelik teknik birikimini aktarabileceği alan taksim (improvisation) ile sınırlanmaktadır. Özgen'in(2012:103)de ifade ettiği gibi "Mûsikî geleneğimizde yazılı eserler teknik zorluklara sahip değildir. Onun yerine ifade ve üslup zorlukları vardır. İcracının kendilerine ait teknik ve müzikal değerleri ifade etmeleri daha ziyade doğaçlamalarla yani taksimleriyle mümkün olmuştur. Behar (2015:70) ise konuyu; "Gelenekte sazendeler için Osmanlı Türk Musıkîsi'nden gelen ciddi anlamda bir virtüozluk beklentisi olmamıştır. Saz taksimleri dahi hiçbir zaman esas itibari ile birer teknik virtüozite gösterisi olarak algılanmamıştır" şeklinde ifade etmiştir. Buradan Türk müziği çalgı icrasında beklenenin, teknik bakımdan üstün icra kabiliyetinden ziyade, makamsal özelliklerin ifadesi ve soliste iyi eşlik edebilme kabiliyetinin yeterliliği olduğu anlaşılmaktadır.

Türk müziği eğitimi "meşk" yöntemiyle nesilden nesile aktarılarak devamlılığını sağlamaktaydı. "Saray meşkhanesinin sistematik olarak çalışmaya başladığı 17. yy'ın ilk yarısında aynı zamanda meşk eğitiminin saray dışındaki evlerde, konaklarda, kahvehanelerde öncelikle dini müziğin fakat dindışı müziğin de icra edildiği, çalgı öğreniminin yapıldığı tekkeler, camiler ve Mevlevi Dergahları'nda da yapıldığı bilinmektedir" (Behar, 2003:43).Elimizde bulunan yazılı kaynaklardan Mevlevi Dergâhları'nın Osmanlı'nın her döneminde Türk müziğinin öğrenim, üretim ve yayılışında önemli rol üstlendiği görülmektedir. Osmanlı dönemindeki çalgı eğitiminde, çalgının teknik yapısına yönelik hazırlanmış bir metot yoktu. "Nota ve çalgı metodu yokluğunda bu görev, repertuarda mevcut bazı peşrev ve saz semailerini kullanılarak yerine getirilirdi" (Behar, 2015:81). Çalgıya yönelik icra tekniğini geliştirici alıştırmalar ancak nota yazısının kullanılıp yaygınlaşmaya başlaması ile 20. yy'ın başlarında

yazılmaya başlanmıştır. "Çalgıya yönelik ilk yayınlanan metot Hafız Mehmet'in Üd Muallimi adlı risalesidir" (Behar, 2015:92). İstanbul'da 1910 yılında yayınlanan diğer bir metot ise Ali Salâhi Bey'in hazırladığı "ud metodu" dur (Behar, 2003:36). Aynı yüzyılda 1914'de Maarif Nezâreti (Milli Eğitim Bakanlığı) "Dârü'l-elhan" adıyla İstanbul'da bir Konservatuvar kurmuştur (Tura, 1988:40). Cumhuriyet dönemine kadar, Dârü'lelhân'ın yanı sıra Türk müziği, pek çok cemiyetler vasıtasıyla da öğretimine devam etmiştir. Cumhuriyet döneminin başlaması ile birlikte Dârü'lelhân, Maarif Nezâreti'nden (Milli Eğitim Bakanlığı) ayrılarak "İstanbul Belediye Konservatuvarı" adını almıştır. Türk müziği eğitiminin akademik ortamda yapılmaya başlandığı tarih 1976'dır.

"1976'da Türk Müsıkîsi Devlet Konservatuvarı'nın Milli Eğitim Bakanlığı'ndan Kültür ve Turizm Bakanlığına ve daha sonra İstanbul Teknik Üniversitesi'ne geçişi ile akademik alanda eğitim ve öğretimine başlamıştır" (Tura, 1988:62). Böylelikle Türk müziği çalgı eğitimi yükseköğretim kurumuna bağlı olarak farklı programlar kapsamında akademik ortamda kendine yer bulmuştur. Eğitimin yükseköğretim kurumları çatısı altında gerçekleşiyor olması ile Türk müziği artık ciddi bir disiplin haline gelmiş ve çalgı eğitiminde sistemli bir yol izlenmeye başlanmıştır. Bu çalışmaların ürünü olarak çalgısında teknik ve ifade bakımlarından üst düzeyde sazandeler yetişmesi için ortam sağlanmıştır. Bu çalışma günümüzde, yükseköğretim kurumları bünyesinde kanun ve klasik kemençe eğitiminin nasıl gerçekleştiğini, tam ve eksik taraflarını anlamaya çalışarak, daha nitelikli olması için neler yapılabileceğine yönelik önerileri paylaşmayı amaçlamıştır.

2. ÇALIŞMANIN ÖNEMİ (RESEARCH SIGNIFICANCE)

Bu çalışma yükseköğretim kurumları bünyesindeki kanun ve klasik kemençe eğitimine genel bir bakış sağlayarak öğretim programlarındaki eksiklere, geliştirilmesi gereken yönlerde dikkat çekmesi, Türk müziği çalgı eğitim yöntemlerine değinmesi, şuan kullanılan eğitim yöntemlerini ve uygulama esnasındaki fayda ve sıkıntıları belirleme hususunda yardımcı olması açısından önem arz etmektedir. Böyle bir çalışmanın diğer çalgılar için de kaynak ve örnek teşkil etmesi ise farklı bir kazanım sağlamaktadır. Yükseköğretim kurumlarındaki Türk müziği çalgı eğitiminde disiplinler arası bir çalışma gerekliliğine değinmesi ve öğrenci alım kriterlerinin belirlenmesi gibi konuların ele alınması ise çalışmayı faydalı kılan diğer hususlardır.

3. ÇALIŞMANIN AMACI (RESEARCH PURPOSE)

Bu çalışma yükseköğretim kurumlarındaki kanun ve klasik kemençe eğitimine genel bir bakış sunarak, Türk müziği çalgı eğitiminin daha nitelikli olması hususunda öneriler aktarmayı hedeflemektedir. Araştırma konusundan yola çıkarak görüşme formu vasıtası ile aşağıda verilen sorular katılımcılar tarafından cevaplanmıştır;

- Çalgı eğitiminizi hangi metotlarla aldınız?
- Sizce eğitim süreciniz boyunca aldığınız çalgı eğitimi yeterli miydi? Yeterli değil ise eksik noktaları nelerdi?
- Lisans düzeyinde çalgı eğitimi için öğrenci seçimindeki kriterleriniz nelerdir?
- Sizce meşk yönteminin akademik Türk müziği çalgı eğitimindeki rolü nedir?
- Sistemli metot çalışmalarının akademik Türk müziği çalgı eğitimindeki rolü nedir?
- Kullandığınız belirli bir çalgı eğitimi müfredatı var mıdır? Var ise bu müfredatı oluştururken izlediğiniz yol ve belirleyicileriniz neler olmuştur?

- Nitelikli bir çalgı eğitimi için sadece okuldaki eğitim yeterli midir?
- Öğrencilerinize ders dışında çalgısını geliştirmek için önerdiğiniz yöntemler nelerdir?
- Çalgı eğitiminde kullandığınız materyaller nelerdir?
- 10. Sizce akademik platformdaki çalgı eğitimi nasıl olmalıdır?

4. ÇALIŞMANIN YÖNTEMİ (METHOD OF THE STUDY)

Bu çalışma nitel araştırma yöntemine göre desenlendirilmiştir. Araştırmaya veri sağlamak amacı ile görüşme tekniği kullanılmıştır. "Görüşme, belli bir konu hakkında ilgili kişi(ler) hakkında bilgi toplamak amacıyla en az iki kişi arasında sözlü olarak yürütülen bir iletişim sürecidir" (Metin, 2014:339). Araştırmada cevabı aranılan sorular çerçevesinde ilgili kişilerden veri toplama şeklinde de ifade edilebilir. Görüşme belirli bir araştırma konusu veya bir soru hakkında derinlemesine bilgi sağlar. İyi bir görüşme, bireysel düşünceler ve inanışlar hakkında tarafsız bilgi edinme sanatı ve bilimdir (Büyüköztürk, Çakmak, Akgün, Karadeniz ve Demirel, 2010:161). Yirminci yüzyılın son çeyreğinde pek çok sosyal bilim alanında görüşme, etkili bir veri toplama yöntemi olarak yerini almıştır (Yıldırım ve Şimşek, 2011:119). Nitel araştırmalarda görüşme iki amaçla kullanılmaktadır. İlk olarak görüşme, veri toplamak için basit bir yöntem olabilir, ikinci olarak da gözlem, döküman analizi ya da diğer teknikler ile birlikte kullanılabilir (Bogdan ve Biklen, 1998:94). "Görüşme yoluyla deneyimler, tutumlar, düşünceler, niyetler yorumlar, zihinsel algılar ve tepkiler gibi gözlenemeyen unsurlar anlaşılmasına çalışılmaktadır" (Yıldırım ve Şimşek, 2005:23).

4.1. Araştırma Grubu (Sampling)

Bu araştırmanın evrenini, Türkiye'de kanun ve klasik kemençe alanında eğitim ve öğretim yapan üniversitelerin ilgili bölümleri, örneklemini ise araştırmaya gönüllü olarak katılım sağlayan alanda eğitim veren sanatçı ve akademisyenlerden oluşan on üç kişi oluşturmaktadır. Araştırmanın çalışma grubunda bulunan katılımcıların demografik özelliklerine ilişkin bulgular aşağıda sunulmaktadır.

Tablo 1. Çalışma grubunun demografik özelliklerine göre dağılımı
(Table 1. The distribution of the sampling' demographic properties)

Açıklama		f	%
Cinsiyet	Kadın	8	61.53
	Erkek	5	38.47
Yaş	20-30 yaş	2	15.39
	30-40 yaş	6	46.16
	40-50 yaş	1	7.69
	50 yaş üstü	4	30.76
Çalgı	Kanun	7	53.84
	Klasik Kemençe	6	46.16
Bağlı Bulunulan Kurum	Konservatuvar	11	84.61
	Sanat Tasarım Fakültesi	2	15.39
Unvan	Öğretim Görevlisi-Öğretim Elemanı-Araştırma Görevlisi	9	69.22
	Yardımcı Doçent	2	15.39
	Profesör	2	15.39

Tablo 1'de görüldüğü gibi on üç katılımcının sekizi erkek beşi kadın, ikisi yirmi ila otuz yaş arası, altısı otuz ila kırk yaş arası, bir tanesi kırk ila elli yaş arası ve dört tanesi ise elli yaş

üzerindedir. Yedisi kanun eğitmeni, altısı ise klasik kemençe eğitmenidir. On bir katılımcı konservatuvar bünyesinde eğitim verirken iki katılımcı sanat tasarım ve mimarlık fakültesi bünyesinde eğitim vermektedir. Katılımcıların dokuzu üniversitelerde öğretim elemanı(Öğretim görevlisi/Araştırma görevlisi) olarak görev yaparken dört tanesi öğretim üyesi olarak görev yapmaktadırlar. Öğretim üyelerinden iki tanesi yardımcı doçent iki tanesi ise profesördür.

4.2. Veri Toplama Aracı (Data Collection Tool)

Araştırmaya ilişkin veri toplayabilmek amacıyla yapılandırılmış görüşme formu kullanılmıştır. "Görüşme formu yöntemi, benzer konulara yönelmek yoluyla değişik insanlardan aynı tür bilgilerin alınması amacıyla hazırlanır" (Patton, 1987:111). Ekiz, özellikle sosyal bilim araştırmacılarının bu tekniği kullandığını belirtir (2003:62). Karasar ise görüşmeyi; "sözlü iletişim yoluyla veri toplama (soruşturma) tekniği" (1994:65) olarak tanımlar. Yapılandırılmış görüşme formunun hazırlanma süreci; ilgili alan yazının taranması, çalışma grubuna girmeyen alanda uzman müzik eğitimcisi ve akademisyenlerle görüşmeler, bu görüşmelerden elde edilen bilgilere dayalı olarak oluşturulan madde(soru) havuzu oluşturulması, eğitim bilimleri alan uzmanlarının (iki kişi) görüş ve önerileri doğrultusunda on dört maddenin on maddeye indirilmesi, görüşme formuna son halinin verilmesi şeklinde özetlenebilir.

Yükseköğretim kurumlarında kanun ve klasik kemençe eğitimi veren otuz üç isim belirlenmiştir. Listedeki otuz üç katılımcı adaydan ulaşılabilen otuz katılımcının on sekiz kişisi bu çalışmaya görüş ve düşünceleri ile destek vermek istediklerini ifade etmişlerdir. Ancak araştırma sürecinde tarafların yaşadığı bazı özel durumlar (hastalık, yurt içi ya da dışı geziler vb.) nedeniyle toplam on sekiz olan uzman kişilerden on üçü ile görüşme gerçekleştirilebilmiştir. Katılımcılarla görüşmeler 08.08.2016 ile 20.09.2016 tarihleri arasında telefon ve internet aracılığı ile gerçekleştirilmiştir. Tüm katılımcıların araştırmacıyı içten karşılaması, araştırılan konuya ilişkin motive edici tutumları araştırmacıyı cesaretlendirmiştir. Araştırmada elde edilen veriler nitel analiz yöntemleri ile değerlendirilmiş ve sonuçlar yine nitel olarak sunulmuştur. Elde edilen sonuçların yorumlanmasında alan yazındaki ilgili araştırma sonuçları ve görüşler dikkate alınmıştır.

4.3. Verilerin Analizi (Data Analysis)

Bu çalışmada ihtiyaç analizine yönelik verilerin çözümlenmesinde, sorulara verilen cevaplar, kullanma sıklığına göre benzer cümleler arasından ilgili örnek cümlelerle, kategorilere ayrılarak maddeleştirilmiştir. Çalışma verilerinin analizinde katılımcıların görüşleri betimlenerek içerik analizi yöntemi kullanılmıştır. "Wolcott'ın veri analizi için önerdiği yollardan biri, toplanan verilerin özgün(orijinal) formuna sadık kalarak ve gerektiğinde doğrudan alıntı yaparak betimsel bir yaklaşımla verileri okuyucuya sunmaktır. İkinci yol ise birinci yaklaşımı da içeren bir biçimde "sistematik analiz" yapmaktır. Üçüncü yaklaşımda ise araştırmacı, birinci veya ikinci yaklaşımı temel alır ve buna ek olarak, veri analizi sürecine kendi yorumlarını da dâhil eder(Yıldırım ve Şimşek,2011:221).Bu çalışma da üçüncü yaklaşıma daha yakın bir yol izlenmiştir.

5. BULGULAR VE YORUM (FINDINGS AND COMMENTARY)

Bu bölümde, alt problemlerin sıralanmasına uygun olarak yükseköğretim kurumlarında verilen kanun ve klasik kemençe eğitiminin

yöntemlerine, ders müfredat oluşumunun detaylarına ve daha nitelikli bir çalgı eğitiminin nasıl olması gerektiğine dair bu çalgıların eğitimi veren katılımcıların görüşlerine ve önerilerine yer verilmiştir.

5.1. Çalgı Eğitiminizi Hangi Metotlarla Aldınız?

(Which Methods Were Used During Your Instrument Education?)

Yükseköğretim kurumlarında kanun ve klasik kemençe eğitimi veren akademisyenlerin eğitim geçmişini öğrenmek amacı ile "Çalgı eğitiminizi hangi metotlarla aldınız?" sorusu sorulmuş, alınan dönütler sonucunda şu verilere ulaşılmıştır. Akademisyenlerden dokuzu çalgı eğitimi hem sistemli bir metot ile hem de hocalarının makamın inceliklerini, o makamdaki sözlü eserlerin ve saz eserlerinin tavır kazandıran icrasını ve üslup çalışmalarını da aktarabilmek adına meşk yöntemi ile aldıklarını ifade ederken biri, hocasının metot kullanmadığını ve eğitimin sadece meşk yöntemi ile gerçekleştiğini belirtmiştir. Diğer iki katılımcı (elli yaş üstü) çalgıyı akademik bir kurum çatısı altında öğrenmediklerini, müzisyen yakınlarından (hoca, baba veya yakın akraba) ve meşk yöntemi ile ilk çalgı eğitimlerini aldıklarını belirtirlerken bir katılımcı ise çalgı eğitimi tamamen sistemli metot yöntemi ile aldığını ifade etmiştir.

5.2. Sizce Eğitim Süreciniz Boyunca Aldığınız Çalgı

Eğitimi yeterli miydi? Yeterli değil ise Eksik Noktaları Nelerdir? (According to You the Instrument Training Which Was Given to You During Your Reducation Time Was Enough? If Not Enough What Were Them is Sing Points of It?)

Katılımcıların aldıkları çalgı eğitimlerinin boyutlarını öğrenmek adına "Sizce eğitim süreciniz boyunca aldığınız çalgı eğitimi yeterli miydi? Yeterli değil ise eksik noktaları nelerdir?" sorusu sorulmuş aldığımız dönütler sonucunda şu verilere ulaşılmıştır. Katılımcıların çok büyük bir kısmı aldıkları eğitimin yeterli olmadığını söylemiştir. Eksik buldukları yanları şöyle sıralayabiliriz;

- Eğitim esnasında çalgıya ait yazılmış yeterli sayıda etüt, egzersiz ve alıştırmaların olmaması (Katılımcı bunu Türk müziğinin en önemli eksikliklerinden biri olarak belirtmiştir),
- Çalgıya ait farklı metot ve kaynaklardan faydalanılmaması (Her hocanın kendine ait çalışma metotları bir eksiklik olarak belirtilmiştir),
- Farklı çalgılara ait metotlardan faydalanma fikrinin sunulmaması (Klasik kemençe için keman, viyola, çello, kabak kemane vb. kanun için arp piyano vb.),
- Eğitim esnasında yeterince uygulama alanı (toplu ve bireysel icra) sağlanmaması,
- Çalgı eğitimi esnasında soliste eşlik konusuna yeteri kadar değinilmemesi,
- Çalgı icracıları için staj yapabilecekleri kurumların bulunmaması,
- Lisans eğitim programlarında çalgı öğrenimi için dört senenin yeterli olmaması,
- Çalgı eğitimi veren akademisyenlerin pedagojik açıdan yeterli olmaması.

Görüşme formu sonucunda alınan dönütlere baktığımızda Türk müziği çalgı eğitiminin farklı yönlerden eksikleri açıkça karşımıza çıkmaktadır. Bir katılımcı, soruya aldığı eğitimin faydalarını da belirterek katkıda bulunmuştur. Çalgıyı öğrenme aşamasında verilen

teknik beceriyi geliştirici alıştıırma ve etütlerin gerekliliği bilinmektedir. Çoksesli Avrupa müziği örneklerini kolaylıkla çalabilmeye yönelik çalgıda farklı akort düzenlerinin kullanımı, (Çalgıyı Mansur akortta çalmak gibi) Avrupa Müziği'nin piyano, arp ve diğer çalgıları için bestelenmiş etüt çalışmalarının öğrenme sürecinde kullanımı, saza hâkimiyeti arttıran etmenlerdendir.

5.3. Lisans düzeyinde çalgı eğitimi için öğrenci Seçimindeki kriterleriniz nelerdir? (What Are Your Criteria to Choose a Student for Under Graduate Study?)

Katılımcılara nitelikli akademik çalgı eğitimi hakkında bir çerçeve çizebilmenin başlangıcı olarak "Lisans düzeyinde çalgı eğitimi için öğrenci seçimindeki kriterleriniz nelerdir?" sorusu sorulmuş alınan dönütler sonucunda şu verilere ulaşılmıştır.

Lisans düzeyindeki çalgı eğitimi için katılımcıların belirledikleri ölçütleri şu şekilde sıralayabiliriz;

- Fiziki özellikler çalacağı çalgı için uygun olmalıdır,
- Çalgıyı tanımış sevmiş olmalı, çalgıyı öğrenme isteği ve heyecanı olmalıdır,
- Türk müziği teorisi ve solfeji konusunda temel bilgilere sahip olmalıdır,
- Makamsal seslere aşına olmalı ve Türk müziği seslerini seslendirebilecek müzikal duyuma sahip olmalıdır,
- Ritim duygusu ve işitme kabiliyeti yüksek olmalıdır,
- Çalgıyı daha önce çalmamış olması beklenmektedir,
- Çalgıya ait bir alt yapısı olmalıdır (Bu kriteri iki katılımcı söylemiştir. Bu katılımcılar, çalgı öğrenmek için dört yıllık lisans süresinin yeterli olmadığını düşünmektedirler).

Görüşme formu sonucunda aldığımız dönütlere baktığımızda lisans düzeyinde çalgı eğitimi için kriter belirlemek istediğimizde aslında ortaya büyük oranda belirlenmiş bir çerçeve çıkmaktadır.

5.4. Sizce Meşk Yönteminin Akademik Türk Müziği Çalgı Eğitimindeki Rolü Nedir? (What is the Role of "Meshk" Method That is Used in Education of Academical Turkish Music Instrument?)

Katılımcılara akademik Türk müziği çalgı eğitiminin daha nitelikli olması adına yaptığımız araştırmaya katkı sağlanması adına "Sizce meşk yönteminin akademik Türk müziği çalgı eğitimindeki rolü nedir?" sorusu sorulmuş ve alınan dönütler doğrultusunda şu verilere ulaşılmıştır; Katılımcıların hepsi yüzyıllardır müziğimizde süregelen meşk yönteminin akademik Türk müziği çalgı eğitimine büyük katkı sağladığı düşüncesini savunmaktadırlar. Katılımcıların verdiği cevaplar doğrultusunda bu yöntemin eğitime katkılarını şu şekilde sıralayabiliriz;

- Öğrencilerin, makamlara ait perdelerin icrasında meşk yöntemiyle daha rahat öğrenim sağlamakta olduklarını görmekteyiz.
- Hoca öğrenci ilişkisi usta çırak ilişkisine döndüğünde öğrencinin hocadan istifâde oranının yükseldiğini rahatlıkla söyleyebiliriz. Hoca ve öğrenci arasındaki müzikal iletişimden ziyade sosyal alanda da usul, edep, yol, hayat deneyimlerinin aktarımı bakımından da meşk yönteminin, öğrencinin lehine olduğunu ifade edebiliriz.
- Bir eserin yorumu ve icradaki tavrını aktarmadaki en önemli unsur meşktir. Burada eser notası sadece bir araçtır. Meşk yönteminin katkıları Türk müziğinin aktarımında çok önemlidir. Üslup öğrenirken yapılan süslemeler, glisandolar, çarpmalar,

triller ve bütün nüanslar kendiliğinden oluşamaz. Ancak meşk ile aktarılabilir.

- Meşk yöntemi zamanın getirdiği bilgi ve teknoloji ile birlikte etkin bir biçimde kullanıldığı sürece en değerli yöntemdir ki bunu dünyada farklı müziklerin eğitiminde de kullanıldığını görmekteyiz.
- Bilindiği gibi Türk müziği perdeleri ve makamların karakteristik özelliklerini sadece kitap ve metotlardan, Batı nota yazım tekniği ile kayıt altına alabildiğimiz müzik yazısı vasıtasıyla anlayabilmek mümkün olamamaktadır. Ustanın talebeye birebir ve uygulamalı aktarımı burada önem taşımaktadır.
- Metot, eğitim sürecinin uygulama kısmını sistemli hale getiren önemli bir araçtır. Verilen yanıtlardan bir tanesi meşk yönteminin günümüz modern yaşama koşullarında mümkün olmadığını, hoca ve talebenin eskisi gibi uzun süreler bir arada olmadığını belirtmiş, kendi öğrenimi boyunca meşk yönteminden faydalanmadığını da ilave etmiştir.
- Bir katılımcı farklı bir bakış açısı getirmiş ve meşk yöntemi ile ilgili şu söylemlerde bulunmuştur; "Meşk derken eğer kasıt birebir öğrenci ile etkileşim ise bu gayet etkilidir. Tabi eski usul meşkte nota kullanılmadığı ve hafıza yolu ile çalışıldığı için bir takım ezbere dayalı zorluklar olabilir. Öğrenci meşk yolu ile bir silsileyi takip eden hocasından edineceği üslup (bugün toplu icrada belirlenmiş yol) ve tavır (icrada kişisel yorumların bulunduğu) ile alakalı olarak icrasına fevkalade katkılar sağlayacağına inanmaktayım. Bu sisteme aslında günümüzde meşk değil de farklı bir kavram getirilmesi kanaatindeyim." Bu bakış açısı da araştırmamıza farklı bir kazanım sağlamıştır.

5.5. Sistemli Metot Çalışmalarının Akademik Türk Müziği Çalgı Eğitimindeki Rolü Nedir? (What is the Role of The Systematic Method Training That is Used in Education of Academical Turkish Music Instrument?)

Katılımcılara "Sistemli metot çalışmalarının akademik Türk müziği çalgı eğitimindeki rolü nedir?" sorusu sorulmuş ve alınan dönütler doğrultusunda şu verilere ulaşılmıştır; Katılımcıların tümü sistemli metotların Türk müziği akademik çalgı eğitiminde mutlaka kullanılması gerektiği düşüncesini benimsemişler ve sistemli metotların eğitime katkılarını şu şekilde dile getirmişlerdir;

Teknolojinin, bilimin ve sanatın bu denli ilerlediği bir dünyada sistemli metotlar akademik eğitimin en önemli parçasıdır. Akademik eğitim programları dünyayla paralel ilerleyen mekanizmalardır. Bu durumda hem Türk müziğinin dünyada yer bulması açısından hem de müziğimizin daha ulaşılabilir olması açısından akademik Türk müziği çalgı eğitiminde sistemli metotlar konusuna daha fazla önem verilmesi şart olmuştur. Çalgı eğitiminde metodik çalışmanın önemi büyüktür. Öğrenciye belirli bir eseri vermek çok geliştirici bir yöntem değildir. O eseri icra etmeden önce neler yapmalı, nasıl etüt ya da egzersiz uygulamalı bunu anlatmak gereklidir. Bu da ancak sistemli bir çalışmayla mümkündür.

Sistemli çalgı metotları çalgıyı ilk öğrenme aşamasında daha çok önem taşımaktadır. Bu sistemin yaşa ve yıla göre özellikle teknik bakımdan bir bütünlük içinde olması gerekmektedir. Sistemli metot ile öğrenilen çalgı, teknik bakımdan ileri düzeyde ve farklı çalış tekniklerini içinde barındıran bir biçimde çalınabilir (Kanun eğitimi için iyi bir teknik seviye şu elemanları içerir; entonasyon, iyi bir dinamik, üç piano'dan üç forte'ye çalgıdan ses çıkarabilme becerisi,

crescendo ve descrecendodâhil) kullanımı, hız (sesleri tertemiz tutmak kaydıyla), oktavlı, kırık oktavlı, çift oktavlı, tremololu çalma pratiği).

5.6. Kullandığınız Belirli Bir Çalgı Eğitimi Müfredatı Var mıdır? Var İse Bu Müfredatı Oluştururken İzlediğiniz Yol ve Belirleyicileriniz Neler Olmuştur? (Do You Use a Specific Curriculum for Instrument Training? If so What Are the Way Sand Determinants That You Followed While Creating This Curriculum?)

Akademik Türk müziği çalgı eğitimini incelediğimiz çalışmamızda katılımcılara "Kullandığınız belirli bir çalgı eğitimi müfredatı var mıdır? Var ise bu müfredatı oluştururken izlediğiniz yol ve belirleyicileriniz neler olmuştur?" sorusu sorulmuş, alınan dönütler sonucunda şu verilere ulaşılmıştır. Katılımcıların hepsi kullandıkları bir müfredat olduğunu belirtmiştir. Müfredatı oluştururken çizdikleri yolları ise şu şekilde açıklamışlardır;

- Müfredat oluşturmada lisans programının içeriğine göre bir yol izlenmektedir. Çalgı öğrenme süresi ve programda çalgı eğitiminin önem oranına göre çalgı müfredatı oluşmaktadır.
- Var olan çalgı metotlarından faydalanılarak öğrencinin seviyesine göre bir müfredat belirlenmektedir.
- Ders müfredatı öğrencinin seviyesine göre, öğrenciye pozitif katkıda bulunacağı düşünülen eserler ve etütler seçilerek şekillenmektedir.
- Her çalgının yapısı farklıdır. Müfredat da buna göre belirlenmektedir. Bunun yanı sıra teknik geliştiren ve kolaydan zora doğru bir yol izlenerek seçilen eserler de müfredat oluşumunda etkili olur.

Katılımcıların akademik çalgı eğitimindeki müfredat çalışmaları için uyguladıkları yöntemlere baktığımızda her eğitimcinin kendi müfredatını kendi yöntemleri ile belirlediğini görmekteyiz. Müfredatlar şuan itibari ile her üniversitenin kendi birimlerince hazırlansa da aslında bu müfredat çalışmalarının tüm yükseköğretim kurumlarını kapsayan ortak bir çalışma ile yapılması daha sağlıklı olacaktır.

5.7. Nitelikli Bir Çalgı Eğitimi İçin Sadece Okuldaki Eğitim Yeterli Midir? (Is Only School/University Education Sufficient for Qualified Instrumental Education?)

Katılımcılara "Nitelikli bir çalgı eğitimi için sadece okuldaki eğitim yeterli midir?" sorusu sorulmuş alınan dönütler sonucunda şu verilere ulaşılmıştır;

- Öğrenci kendi icra kabiliyetinin sınırlarını daima zorlamalıdır. Hocasının verdiklerinin dışında mutlaka çalgısı ile ilgili ve Türk müziği ile ilgili eski-yeni nitelikli kayıtları dinlemeli ve analiz edebilmelidir. İyi bir Türk müziği dinleyicisi olmadan makamsal icranın gerektirdiği çalış ve üslup özelliklerini çalgısına aktarması mümkün değildir.
- Öğrenci okul dışındaki uygulama alanlarında toplu ve bireysel icralar gerçekleştirmelidir.
- Öğrenci ulusal ve uluslararası müzik platformlarındaki yeni gelişmeleri takip etmeli ve aktif olarak mümkün olabildiğince katılım sağlamalıdır.
- Öğrenci açısından sahnede aktif olarak çalmak, performans sergilemek de çalgının nitelikli icrası için gereklidir.

- Yanıtlardan bir tanesinde katılımcı nitelikli bir eğitimin düzenli olarak tek bir hocayla çalışarak gerçekleşeceğini belirtmiştir.

5.8. Öğrencilerinize Ders Dışında Çalgısını Geliştirmek İçin Önerdiğiniz Yöntemler Nelerdir? (What are the Methods That You Recommend to Your Students to Improve the Instrument Except the Education?)

Katılımcılara "Öğrencilerinize ders dışında çalgısını geliştirmek için önerdiğiniz yöntemler nelerdir?" sorusu sorulmuş ve alınan dönütlerde şu verilere ulaşılmıştır;

- Üslup ve tavrın gelişmesinde dersin dışında belirlenen ve örnek teşkil edecek icracıları dinlemek.
- Öğrenciye icrada karşılaşılabileceği zorlukları kendi geliştireceği mini etütlerle veya benimseyeceği basamaklar ile başarabileceğine olan inancı vererek öğrenciyi bu konuda çalışmalar yapması için yüreklendirmek.
- Ders dışında küçük ya da büyük topluluklarda icracı olarak yer almak.
- Türk Müziği dışında başka müzik türlerinden de eserler incelenmek ve çalışmak. Johann Sebastian Bach "Ave Maria, Air", Mozart'ın Türk Marşı, Astor Piazzolla Oblivion ve Libertangosu, Ferid Alnar'ın kanun konçertosu, Ermeni besteci Haçatur Avedisyan'ın 2 nolu kanun konçertosu gibi teknik becerilerini geliştirebilecekleri eser örneklerini de çalışmak.
- Çalgısı ile farklı müzik alanlarında denemeler yapmak ve teknik açıdan farklı kazanımlar elde edebileceği konusunda bilgilendirmek.
- Alanı ile ilgili müziklerin dışında nitelikli her türlü müziği dinlemek.
- Hayata karşı entelektüel bir bakış açısı kazandırmak.
- Bir katılımcı ders dışında mutlaka öğrencilerine spor yapmaları ve yabancı dil öğrenmelerini tavsiye ettiğini belirtmiştir.
- Ulusal ya da uluslararası sanatçıların konserlerini takip etmek ve aktif olarak olabildiğince katılmak.

5.9. Çalgı Eğitiminde Kullandığınız Materyaller Nelerdir? (What Are the Materials do You Use in Instrumental Training?)

Katılımcılara "Çalgı eğitiminde kullandığınız materyaller nelerdir?" sorusu sorulmuş ve alınan dönütler sonucunda şu verilere ulaşılmıştır;

- Çalgıya ait var olan basılı ya da basılı olmayan metotlar, çalgı üzerine yazılmış tezler,
- Çalgının tarihi gelişimine yönelik kaynaklar,
- Eski ve yeni çalgılara ait icra kayıtları,
- Repertuvar oluşturması açısından ders konusuna ait ve yardımcı eser notaları,
- Youtube üzerinden görsel dinletiler,
- Hocasının kendi yazdığı etütler,
- Metronom, cd çalar,mp3 çalar, kamera, bilgisayar vb.,
- Farklı müzik alanlarına ait çalgının icrasına katkıda bulunacak eser kayıt ve notaları,
- Çalgıya yakın farklı çalgıların (Klasik kemençe için: Çello, keman, kemane vb.; Kanun için; arp, piyano vb.) metotları ve eser örnekleri,

- "Kanun Maestro" uygulaması (Pc, tablet ve akıllı telefonlar için).

5.10. Sizce Akademik Platformdaki Çalgı Eğitimi Nasıl Olmalıdır? (How Should You Educate the Instrument on The Academic Platform?)

Nitelikli bir Türk müziği çalgı eğitimini tanımlayabilmek adına katılımcılara "Sizce akademik platformdaki çalgı eğitimi nasıl olmalıdır?" sorusu yöneltilmiş, alınan dönütler doğrultusunda şu verilere ulaşılmıştır;

- Alıştırmalara ve etütlere dayanan, nota kullanan ama tamamen bağımlı olmayan, meşk usulüne de dayanan bir eğitim olmalıdır. Yaşayan usta sazanelere akademik ortamlarda atölye çalışmaları için imkânlar sağlanmalı, öğrenciler de bu icracıları direk gözlemleyerek ve dinleyerek tecrübe sahibi olmalıdır.
- Öğrenci teknik bakımdan iyi, çalgısına ve Türk müziği perdelerine hâkim bir öğretici ile çalışmalıdır. Temelde metot, bununla paralel meşk sistemi ile eski her türlü (ses-çalgı, klasik-modern-makamsal) icra kayıtları dinleme ve yorumlama gibi temel unsurlara dayalı bir yol izlenmelidir.
- Kanun çalgısı için; çalgıyı tutuş, vuruş hareketleri, entonasyon, üst derecede bir teknik icra (tüm biçimiyle oktavlı çalışmalar, tremolo, arpej uygulamaları, kromatik icra uygulamaları, glisandolar, fiske, makam seslerini doğru verebilme becerisi vb.) ve kentsel eğlence alanında kullanılan ve kanun icrasını kötüleştiren uygulamalara (mızrap ile tellere yersiz sürtmeler, glisandolar, vibratolar, trilller) prim veremeyerek temiz icra üzerine çalışılmalıdır.
- Akademik platformdaki çalgı eğitimi ve tüm üniversitelerin Türk müziği çalgı eğitimini kapsayan lisans programlarından ortak içeriğe sahip olanların paralel bir eğitim verebilmesi için bir çerçeve oluşturulmalıdır. Kullanılacak kaynaklar ve metotlar belirlenmeli ve ortak bir müfredat oluşturulmalıdır. Bunun yanında meşk yöntemi ve usta-çırak ilişkisi ile hoca öğrenci arasındaki bağ kurulmalıdır. Böylelikle sistemli metotlarla akademik boyut yakalanmış, meşk yöntemi ile de sanatsal aktarım sağlanmış olur. Lisans programlarında yapılmış olan müfredat modeli ile de Türk müziği çalgılarının sistemli eğitim programları zamanla netleşerek uluslararası platformlarda kendi sazlarımıza ait sistemli kaynaklar oluşturulmuş olur.
- Meşk yönteminin gelişmiş bir şekilde ortaya konulması ile sistematik bir çalışmanın benimsenmesi ve öğrencinin ileriki aşamada kendi kendini geliştirebileceği know-how (nasıl yapabileceğini bilmek) yöntemleri ile akademik çalgı eğitimi yeni bir boyut kazanabilir.
- Türk müziği dersi ile paralel ilerleyen bir çalgı eğitimi olmalıdır. Öğrenci öğrendiğini çalabilmelidir. Bunun yanı sıra konservatuvarlarda öğrenci orkestraları mutlaka olmalıdır.
- Akademik eğitimde çalgı sadece çalmayı öğrenmek değildir. Müziği anlamak, gelişmeleri takip etmek, vizyon ve misyon sahibi olmak, dünya ile entegre olmak, müziğin kitlelerin toplumların gelişiminde etkisini anlayabilmek ve bu yönde öncü olmak akademik eğitimin boyutlarını oluşturmaktadır.
- Bir katılımcı çalgı eğitiminin akademik platformdaki yeri ile ilgili olarak şu ifadeleri kullanmıştır: "Çalgı eğitiminin bir platformu olduğunu düşünmüyorum, eğitim eğitimidir bu okulda da olabilir, başka bir yerde de hatta bazı durumlarda akademik

platformun dışında yetişmiş kişilerin daha başarılı olduğu örnekleri görüyoruz. Herhangi bir platformdan daha çok, çalgı eğitimini veren eğitimci faktörü daha ön plana çıkmaktadır.”

6. SONUÇLAR (CONCLUSION)

Bu çalışmada katılımcıların görüşme formlarına verdikleri cevaplar doğrultusunda şu sonuçlara erişilmiştir;

- Günümüz Türkiye’inde yükseköğretim kurumları bünyesinde gerçekleşen Türk müziği çalgı eğitim programlarında eğitim öğretim yöntemi olarak sistemli metotların ve meşk yönteminin kullanıldığı tespit edilmiştir.
- Çalışmadan edindiğimiz başka bir sonuç ise; yükseköğretim kurumları bünyesindeki Türk müziği çalgı eğitim programlarında (kanun ve klasik kemençe çalgıları) ortak bir müfredat uygulanmamasıdır. Her üniversite kendi bünyesinde müfredat oluşturabildiği gibi her hoca da kendi yöntem ve kaynakları doğrultusunda ders müfredatını belirlemektedir.
- Türk müziği çalgı eğitimi için kaynak oluşturabilecek yeterli sayıda metot ve çalgıya özel eser repertuarının olmadığı gözlemlenmiştir.
- Katılımcılardan alınan dönütler sonucunda lisans düzeyindeki Türk müziği çalgı eğitiminin yeterli olmadığı ve eksik noktaları olduğu tespit edilmiştir.
- Katılımcılardan elde edilen veriler ışığında yükseköğretim kurumları bünyesindeki çalgı öğretim programlarına ait öğrenci alma kriterlerinin belirlenmediği sonucuna varılmıştır.
- Çalgı eğitim sürecinde katılımcıların dönütlerine baktığımızda meşk yönteminin eğitime olan katkıları yönünden vazgeçilmez olduğu sonucuna varılmıştır.
- Dünyadaki çalgı eğitimi algısına paralel olarak akademik platformdaki çalgı eğitiminde sistemli metot kullanımının gerekliliği saptanmış ve Türk müziği çalgılarının uluslararası platformda kendilerine daha çok yer edinebilmeleri için sistemli metotların geliştirilmesi düşüncesine bir kez daha dikkat çekilmiştir.

7. ÖNERİLER (RECOMMENDATIONS)

Daha nitelikli bir Türk müziği çalgı eğitimi için;

- Türkiye’de ilköğretim sonrası Türk müziği çalgı eğitimine başlayan tek kurum İstanbul Teknik Üniversitesi Türk Musikisi Devlet Konservatuvarı’dır. Ve yine lisans programı çalgı eğitimi adı altında geçen tek kurum da burasıdır. Nitelikli bir çalgı eğitimi için bu sistemin uygulandığı kurum sayısı çoğaltılmalıdır.
- Yükseköğretim kurumlarındaki çalgı eğitim programlarının çerçevesi belirlenmelidir.
- İçerik açısından birbirine paralel eğitim programlarının ortak çalgı eğitimi müfredatları esnek bir yapı oluşturularak belirlenebilir. Örneğin sanat tasarım ve mimarlık fakültesi bünyesindeki programlar, konservatuvar bünyesindeki benzer programlar gibi. Yükseköğretim kurumlarında birbirine paralel eğitim programları eğitimin hem uygulama kalitesini hem de niteliğini yükseltecektir.
- Çalgı eğitim sürecinde öğrencilere bireysel ve toplu icra kabiliyetlerini geliştirebilecekleri daha fazla uygulama alanları yaratılmalıdır.
- Çalgı eğitiminin en önemli materyali sistemli metotlardır. Bu sebeple her çalgı için sistemli metot sayısı arttırılmalıdır.

Teknik açıdan etüt yazma, esere uygun etüt yazma uygulamaları sistemleştirilmeli ve kaynaklar ortak paylaşımına açılmalıdır.

- Yine çalgı eğitimi sürecindeki en önemli materyallerden biri repertuarı oluşturan saz müziği arşividir. Çalgıya özel eser besteleme konusu hassasiyetle ele alınmalıdır. Kompozisyon bölümlerinde bu konuya yönelik çalışmalar yapılmalıdır.
- Bir ülkede bir alanda nitelikli eğitim sağlamak için değinilmesi gereken ilk konu o ülkenin o alandaki algısıdır. Çalgı eğitimi konusunu da ele aldığımızda ülkenin sanat algısı ile eğitim programlarının eğitimi kalitesi paralel gidecektir. Bu sebeple ülkede bir sanat alt yapısı yaratma konusu önem taşımaktadır. Böyle zengin bir sanat kültürüne sahip bir toplumda bunu yapmak o kadar da zor olmayacaktır.

KAYNAKLAR (REFERENCES)

1. Behar, C., (2003). Aşk Olmayınca Meşk Olmaz. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları
2. Behar, C., (2015). Osmanlı-Türk Musikîsinin Kısa Tarihi. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları
3. Bogdan, R. and Biklen, S.K., (1998). Qualitative Research for Education: An Introduction to Theory and Method. Boston, MA: Allyn & Bacon.
4. Büyüköztürk, Ş., Çakmak, E., Akgün, Ö., Karadeniz, Ş. ve Demirel, F., (2010). Bilimsel Araştırma Yöntemleri. Ankara: Pegem Akademi.
5. Ekiz, D., (2003). Eğitimde Araştırma Yöntem ve Metotlarına Giriş: Nitel, Nicel ve Eleştirel Kuram Metodolojileri. Ankara: Anı Yayıncılık.
6. Karasar, N., (1994). Bilimsel Araştırma Yöntemi: Kavramlar, İlkeler, Teknikler. Ankara: Araştırma Eğitim Danışmanlık Ltd.
7. Metin, M., (2014). Eğitimde Bilimsel Araştırma Yöntemleri. Ankara: Pegem Akademi
8. Özgen, İ., (2012). Avludaki Ses. İstanbul: Pan Yayıncılık.
9. Patton, M.Q., (1990). Qualitative Evaluation and Research Methods. London: SagePub.
10. Tura, Y., (1988). Türk Musikîsinin Mes'eleleri. İstanbul: Pan Yayıncılık.
11. Yıldırım, A. ve Şimşek, H., (2005). Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemleri. Ankara: Seçkin Yayıncılık.
12. Yıldırım, A. ve Şimşek, H., (2011). Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemleri. Ankara: Seçkin Yayıncılık.